

بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰

فرباسادات بنی‌هاشمی

نعیمه آبی

محدثه صفاکیش

طاهره مجیدی پارسا

پژوهشکده‌ی آمار

گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آمار

زمستان ۱۳۹۲

به نام خداوند جان و خرد

پیش‌گفتار

خانوار نهادی است که اساس هر جامعه‌ی انسانی را تشکیل می‌دهد. ارتباط خانوار و جامعه ارتباطی دوسویه است به نحوی که تغییر ساختار خانوارها تغییرات اجتماعی و فرهنگی جامعه را به همراه دارد و به عکس تغییر در ویژگی‌های جامعه منجر به تغییر در نحوه‌ی شکل‌گیری خانوارها، نوع و بقای آن‌ها در جامعه می‌شود. با توجه به سرعت تغییر ویژگی‌های جوامع در سال‌های اخیر بررسی ساختار خانوارها در جامعه و تغییرات آن در طول زمان از اهمیت بالایی برخوردار است.

بر این اساس پژوهشکده‌ی آمار با توجه به رسالت خود در زمینه‌ی اجرای طرح‌های پژوهشی با هدف تولید شاخص‌ها و اطلاعات مورد نیاز نظام آماری کشور، اجرای طرح پژوهشی «بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰» را در دستور کار خود قرار داد. اجرای این طرح از اسفند ۱۳۹۱ آغاز شد و گزارش نهایی آن اکنون در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است. در این پژوهشی پس از اشاره‌ای کوتاه به انواع خانوار و ویژگی‌های آن از دیدگاه نظریه‌های موجود، کارکردهای خانواده و قابلیت‌های آن طی زمان و برخی تأثیرات مهم خانوار در موضوعات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه و تعریف خانوار و خانواده در منابع بین‌المللی و سایر کشورها، ساختار خانوار و تغییرات آن در ایران بر اساس داده‌های سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بررسی می‌شود.

این پژوهش در گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آماری پژوهشکده‌ی آمار با همکاری خانم‌ها فریاسادات بنی‌هاشمی، نعیمه آبی، محدثه صفاکیش و طاهره مجیدی پارسا به انجام رسیده است، که بدین وسیله از ایشان صمیمانه تشکر و قدردانی می‌شود. پژوهشکده‌ی آمار در انجام این بررسی از همکاری‌های مالی و فنی صندوق جمعیت سازمان ملل متحد (UNFPA) بهره برده است که از همکاری آن سازمان صمیمانه تشکر می‌شود. از خوانندگان محترم تقاضا می‌شود نظرات اصلاحی خود را در ارتباط با محتوای مجموعه‌ی حاضر به گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آماری پژوهشکده‌ی آمار منعکس نمایند.

گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آماری

پژوهشکده‌ی آمار

فهرست

فصل ۱: کلیات	۱
۱-۱- مقدمه	۱
۲-۱- ضرورت انجام تحقیق	۲
۳-۱- اهداف تحقیق	۳
۴-۱- سؤالات تحقیق	۳
۵-۱- فرضیه‌های تحقیق	۳
۶-۱- داده‌های مورد نیاز	۳
۷-۱- تعاریف و مفاهیم	۶
۱-۷-۱- خانوار معمولی	۶
۲-۷-۱- خانوار معمولی ساکن	۷
۳-۷-۱- خانوار معمولی غیر ساکن	۷
۴-۷-۱- خانوار گروهی	۷
۵-۷-۱- خانوار مؤسسه‌ای	۷
۶-۷-۱- خانوار یک نفره	۸
۷-۷-۱- خانوار زوجی	۸
۸-۷-۱- خانوار هسته‌ای	۸
۹-۷-۱- خانوار تک‌والد	۸
۱۰-۷-۱- خانوار گسترده	۸

- ۸-۷-۱- خانوار فرزندسرپرست ۸
- ۹-۷-۱- سایر خانوارها ۹
- ۹-۷-۱- در حال تحصیل ۹
- ۹-۷-۱- کار ۹
- ۹-۷-۱- وضع فعالیت ۱۰
- ۹-۷-۱- جمعیت فعال اقتصادی ۱۱
- ۹-۷-۱- جمعیت غیر فعال اقتصادی ۱۱
- ۸-۱- روش تحقیق ۱۲
- ۹-۱- جامعه‌ی آماری تحقیق ۱۲
- ۱۰-۱- دوره‌ی زمانی تحقیق ۱۲
- فصل ۲: خانواده و ویژگی‌های آن ۱۳
- ۱-۲- نهاد خانواده ۱۳
- ۱-۱-۲- تعریف خانواده از دیدگاه حقوق مدنی ۱۴
- ۲-۱-۲- تعریف خانواده از دیدگاه جامعه‌شناسی ۱۵
- ۲-۲- انواع خانواده ۱۸
- ۱-۲-۲- خانواده‌ی هسته‌ای ۱۸
- ۲-۲-۲- خانواده‌ی گسترده ۲۰
- ۳-۲-۲- تفاوت خانواده‌ی هسته‌ای با خانواده‌ی گسترده ۲۱
- ۳-۲- الگوهای خانواده ۲۲
- ۱-۳-۲- خانواده بر اساس تبار ۲۲
- ۲-۳-۲- خانواده بر اساس سکونت ۲۳

- ۲۳..... ۲-۳-۳- خانواده بر اساس نوع اقتدار
- ۲۴..... ۲-۴- خانواده بر اساس نوع ازدواج
- ۲۴..... ۲-۵- سایر اقسام خانواده
- ۲۴..... ۲-۵-۱- خانوادگی زیستی
- ۲۵..... ۲-۵-۲- خانوادگی فرزندمرکز
- ۲۵..... ۲-۵-۳- خانوادگی راهیابی
- ۲۵..... ۲-۵-۴- خانوادگی ناقص (خانوادگی تکسرپرست / تکوالد)
- ۲۶..... ۲-۵-۵- خانوادگی غیر واقعی
- ۲۶..... ۲-۵-۶- خانوادگی پدر مادری
- ۲۷..... ۲-۵-۷- خانوادگی ستاکی
- ۲۷..... ۲-۵-۸- خانوادگی اضطراری
- ۲۷..... ۲-۶- الگوهای جایگزین خانواده
- ۲۸..... ۲-۶-۱- هم‌خانگی (زندگی مشترک بدون ازدواج)
- ۲۸..... ۲-۷- کارکردهای خانواده
- ۳۲..... ۲-۷-۱- تنظیم رفتار جنسی
- ۳۳..... ۲-۷-۲- تولید مثل
- ۳۴..... ۲-۷-۳- حمایت و مراقبت
- ۳۵..... ۲-۷-۴- جامعه‌پذیری (اجتماعی‌کردن)
- ۳۶..... ۲-۷-۵- آموزش و انتقال تجربه
- ۳۷..... ۲-۷-۶- عطوفت و همراهی
- ۳۹..... ۲-۷-۷- تأمین اقتصادی

- ۳۹-۲-۷-۸- تأمین پایگاه اجتماعی.....
- ۴۰-۲-۷-۹- کنترل اجتماعی.....
- ۴۱-۲-۷-۱۰- مشروعیت.....
- ۴۲-۲-۸- ساختار خانواده.....
- ۴۸-۲-۹- مطالعات تطبیقی.....
- ۴۸-۲-۹-۱- آسیا.....
- ۴۸-۲-۹-۲- چین، کره، ژاپن و تایوان.....
- ۴۹-۲-۹-۳- اندونزی.....
- ۴۹-۲-۹-۴- هند، بنگلادش و پاکستان.....
- ۵۰-۲-۹-۵- اقیانوسیه.....
- ۵۰-۲-۹-۶- ساموا.....
- ۵۱-۲-۹-۷- انگلستان.....
- ۵۲-۲-۹-۸- ویتنام.....
- ۵۲-۲-۹-۹- کانادا.....
- ۵۳-۲-۹-۱۰- آمریکا.....
- ۵۷- فصل ۳: تحلیل داده‌ها.....
- ۵۷-۳-۱- ساختار و ترکیب خانوار در ایران.....
- ۶۴-۳-۲- خانوارهای تک‌نفره.....
- ۶۹-۳-۳- خانوارهای هسته‌ای.....
- ۷۳-۳-۴- خانوارهای تک‌والد.....
- ۹۲-۳-۵- خانوارهای فرزندسرپرست.....

۳-۶- خانوارهای زوجی ۱۰۱

۳-۷- خانوارهای گسترده ۱۰۵

فصل ۴: نتیجه‌گیری ۱۱۳

مرجع‌ها ۱۱۷

واژه‌نامه ۱۲۱

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱-۲ - وظایف خانواده از دیدگاه موردآک، گود و دیویس ۳۲
- جدول ۲-۲ - وضع زناشویی افراد در ایالت‌های متحده، ۲۰۰۸ ۵۳
- جدول ۱-۳ - ساختار خانوارهای کشور، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۱
- جدول ۲-۳ - توزیع نسبی سرپرست خانوار به تفکیک جنس، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۲
- جدول ۳-۳ - توزیع نسبی سرپرستان خانوار به تفکیک وضع زناشویی، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۴
- جدول ۴-۳ - تعداد کل خانوارها و تعداد خانوارهای تک‌نفره به تفکیک جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۵
- جدول ۵-۳ - تعداد کل خانوارهای تک‌نفره برحسب گروه سنی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۶
- جدول ۶-۳ - وضع تحصیل سرپرست خانوارهای تک‌نفره، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۷
- جدول ۷-۳ - درصد خانوارهای تک‌نفره به تفکیک وضع فعالیت، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۶۷
- جدول ۸-۳ - درصد خانوارهای تک‌نفره در دیگر کشورها ۶۸
- جدول ۹-۳ - تعداد و سهم خانوارهای هسته‌ای، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۰
- جدول ۱۰-۳ - تعداد خانوارهای هسته‌ای به تفکیک جنس سرپرست خانوار، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۱
- جدول ۱۱-۳ - درصد خانوارهای هسته‌ای به تفکیک جنس سرپرست خانوار، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۱
- جدول ۱۲-۳ - تعداد خانوارهای هسته‌ای به تفکیک گروه‌های سنی سرپرست خانوار، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۱
- جدول ۱۳-۳ - سهم خانوارهای هسته‌ای در هر یک از گروه‌های سنی سرپرست خانوار، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۲
- جدول ۱۴-۳ - تعداد کل خانوارهای تک‌والد به تفکیک جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۴

- د بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰
- جدول ۳-۱۵- تعداد کل خانوارهای تک‌والد بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۵
- جدول ۳-۱۶- تعداد کل خانوارهای تک‌والد مردسرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۶
- جدول ۳-۱۷- تعداد کل خانوارهای تک‌والد زن‌سرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۷
- جدول ۳-۱۸- تعداد کل خانوارهای تک‌والد بر حسب گروه سنی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۸
- جدول ۳-۱۹- توزیع سنی سرپرست خانوارهای تک‌والد مردسرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۹
- جدول ۳-۲۰- توزیع سنی خانوارهای تک‌والد زن‌سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۸۰
- جدول ۳-۲۱- تعداد خانوارهای تک‌والد بر حسب گروه‌های عمده‌ی سنی و وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰
۸۲.....
- جدول ۳-۲۲- توزیع خانوارهای مردسرپرست بر حسب گروه‌های عمده‌ی سنی و وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰
۸۴.....
- جدول ۳-۲۳- توزیع خانوارهای زن‌سرپرست بر حسب گروه‌های عمده‌ی سنی و وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰
۸۶.....
- جدول ۳-۲۴- تعداد خانوارهای تک‌والد به علت طلاق بر حسب جنس، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۸۶
- جدول ۳-۲۵- تعداد خانوارهای تک‌والد به علت فوت همسر بر حسب جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۸۹
- جدول ۳-۲۶- تعداد کل خانوارهای فرزندسرپرست بر حسب جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۳
- جدول ۳-۲۷- تعداد کل خانوارهای فرزندسرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۴
- جدول ۳-۲۸- تعداد کل خانوارهای فرزند پسر سرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۵
- جدول ۳-۲۹- تعداد کل خانوارهای فرزند دختر سرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۶
- جدول ۳-۳۰- تعداد کل خانوارهای فرزندسرپرست بر حسب گروه سنی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۷
- جدول ۳-۳۱- تعداد کل خانوارهای فرزند پسر سرپرست بر حسب گروه سنی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۸
- جدول ۳-۳۲- تعداد کل خانوارهای فرزند دختر سرپرست بر حسب گروه سنی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۹۹
- جدول ۳-۳۳- تعداد و سهم خانوارهای زوجی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۱۰۱

- جدول ۳-۳۴- تعداد خانوارهای زوجی به تفکیک جنس سرپرست خانوار، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۲
- جدول ۳-۳۵- درصد خانوارهای زوجی به تفکیک جنس سرپرست خانوار، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۲
- جدول ۳-۳۶- تعداد خانوارهای زوجی به تفکیک گروه‌های سنی سرپرست خانوار، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۳
- جدول ۳-۳۷- سهم خانوارهای زوجی در هر یک از گروه‌های سنی سرپرست خانوار، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۳
- جدول ۳-۳۸- تعداد کل خانوارها و تعداد خانوارهای گسترده به تفکیک جنس، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۵
- جدول ۳-۳۹- وضع سواد سرپرستان خانوار گسترده به تفکیک جنس، سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۶
- جدول ۳-۴۰- وضع زناشویی سرپرست خانوارهای گسترده‌ی کل کشور، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۸
- جدول ۳-۴۱- وضع زناشویی سرپرست خانوارهای گسترده‌ی زن سرپرست، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۸
- جدول ۳-۴۲- وضع زناشویی سرپرست خانوارهای گسترده‌ی مرد سرپرست، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۹
- جدول ۳-۴۳- تعداد خانوارهای گسترده به تفکیک گروه‌های سنی، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۱۰
- جدول ۳-۴۴- تعداد خانوارهای گسترده با سرپرست مرد به تفکیک گروه‌های سنی، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۱۰
- جدول ۳-۴۵- تعداد خانوارهای گسترده با سرپرست زن به تفکیک گروه‌های سنی، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۱۱

فهرست نمودارها

- نمودار ۱-۲- توزیع افراد در ایالات متحده بر حسب وضع زناشویی، ۱۹۵۰-۲۰۰۸..... ۵۴
- نمودار ۱-۳- سهم انواع خانوارها از کل خانوارها در سال ۱۳۹۰..... ۵۸
- نمودار ۲-۳- سهم انواع خانوارها از کل خانوارها در مناطق شهری ۱۳۹۰..... ۵۹
- نمودار ۳-۳- سهم انواع خانوارها از کل خانوارها در مناطق روستایی، ۱۳۹۰..... ۶۰
- نمودار ۴-۳- ساختار خانوارهای کشور، سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۶۲
- نمودار ۵-۳- وضع سواد سرپرستان مرد خانوار کل کشور، سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۶۳
- نمودار ۶-۳- وضع سواد سرپرستان زن خانوار کل کشور، سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۶۳
- نمودار ۷-۳- وضعیت زناشویی سرپرستان خانوارهای کل کشور، سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۶۴
- نمودار ۸-۳- درصد خانوارهای تک نفره به تفکیک جنس ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۶۵
- نمودار ۹-۳- درصد خانوارهای تک نفره برحسب گروه سنی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۶۶
- نمودار ۱۰-۳- پراکندگی جغرافیایی خانوارهای تک نفره در سطح شهرستانها، در سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بر اساس تقسیم‌بندی سیاسی سال ۱۳۵۵..... ۶۹
- نمودار ۱۱-۳- سهم خانوارهای هسته‌ای، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۰
- نمودار ۱۲-۳- سهم خانوارهای هسته‌ای به تفکیک گروه‌های سنی سرپرست خانوار، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۲
- نمودار ۱۳-۳- پراکندگی جغرافیایی خانوارهای هسته‌ای در سطح شهرستانها، در سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بر اساس تقسیم‌بندی سیاسی سال ۱۳۵۵..... ۷۳
- نمودار ۱۴-۳- درصد خانوارهای تک‌والد در میان کل خانوارها به تفکیک جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰..... ۷۴

- س
بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰
- نمودار ۳-۱۵- سهم خانوارهای تک‌والد در میان کل خانوارها برحسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۵...
- نمودار ۳-۱۶- درصد خانوارهای تک‌والد بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۵.....
- نمودار ۳-۱۷- درصد خانوارهای تک‌والد مردسرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۶.....
- نمودار ۳-۱۸- درصد خانوارهای تک‌والد زن‌سرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۷.....
- نمودار ۳-۱۹- توزیع سنی سرپرست در خانوارهای تک‌والد، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۸.....
- نمودار ۳-۲۰- توزیع سنی سرپرست در خانوارهای تک‌والد مردسرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۷۹.....
- نمودار ۳-۲۱- توزیع سنی سرپرست در خانوارهای تک‌والد زن‌سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۰.....
- نمودار ۳-۲۲- هرم سنی جنسی سرپرست خانوارهای تک‌والد، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۱.....
- نمودار ۳-۲۳- درصد خانوارهای تک‌والد برحسب وضع زناشویی سرپرست به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۳.....
- نمودار ۳-۲۴- درصد خانوارهای تک‌والد مردسرپرست برحسب وضع زناشویی سرپرست به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۵.....
- نمودار ۳-۲۵- درصد خانوارهای تک‌والد زن‌سرپرست برحسب وضع زناشویی سرپرست به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۵.....
- نمودار ۳-۲۶- درصد خانوارهای تک‌والد به علت طلاق یکی از طرفین به تفکیک جنس، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۷.....
- نمودار ۳-۲۷- درصد خانوارهای تک‌والد به علت طلاق به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۷.....
- نمودار ۳-۲۸- درصد خانوارهای تک‌والد مردسرپرست به علت طلاق به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۸...
- نمودار ۳-۲۹- درصد خانوارهای تک‌والد زن‌سرپرست به علت طلاق به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۸.....
- نمودار ۳-۳۰- درصد خانوارهای تک‌والد به علت فوت همسر به تفکیک جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۸۹.....
- نمودار ۳-۳۱- درصد خانوارهای تک‌والد به علت فوت همسر به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۰.....
- نمودار ۳-۳۲- درصد خانوارهای تک‌والد مردسرپرست به علت فوت همسر به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۰.....

- نمودار ۳-۳۳- درصد خانوارهای تک‌والد زن سرپرست به علت فوت همسر به تفکیک گروه‌های سنی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۱
- نمودار ۳-۳۴- پراکندگی جغرافیایی خانوارهای تک‌والد در سطح شهرستان‌ها به تفکیک سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بر اساس تقسیم‌بندی سیاسی سال ۱۳۵۵ ۹۲
- نمودار ۳-۳۵- درصد خانوارهای فرزندسرپرست به تفکیک جنس سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۳
- نمودار ۳-۳۶- درصد خانوارهای فرزندسرپرست در میان کل خانوارها بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۴
- نمودار ۳-۳۷- وضع زناشویی سرپرست در میان خانوارهای فرزندسرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۴
- نمودار ۳-۳۸- درصد خانوارهای فرزند پسر سرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۵
- نمودار ۳-۳۹- درصد خانوارهای فرزند دختر سرپرست بر حسب وضع زناشویی سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۶
- نمودار ۳-۴۰- توزیع سنی سرپرست در خانوارهای فرزندسرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۷
- نمودار ۳-۴۱- توزیع سنی سرپرست در خانوارهای فرزندسرپرست مردسرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۸
- نمودار ۳-۴۲- توزیع سنی سرپرست در خانوارهای فرزندسرپرست زن سرپرست، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۹۹
- نمودار ۳-۴۳- پراکندگی جغرافیایی خانوارهای فرزندسرپرست در سطح شهرستان‌ها در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بر اساس تقسیم‌بندی سیاسی سال ۱۳۵۵ ۱۰۰
- نمودار ۳-۴۴- سهم خانوارهای زوجی، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۱
- نمودار ۳-۴۵- سهم خانوارهای زوجی به تفکیک گروه‌های سنی سرپرست خانوار، ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۴
- نمودار ۳-۴۶- پراکندگی جغرافیایی خانوارهای زوجی در سطح شهرستان‌ها، در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بر اساس تقسیم‌بندی سیاسی سال ۱۳۵۵ ۱۰۴
- نمودار ۳-۴۷- توزیع نسبی خانوارهای گسترده به تفکیک جنس، سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۶
- نمودار ۳-۴۸- وضعیت سواد سرپرستان مرد خانوار گسترده‌ی کل کشور، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۷
- نمودار ۳-۴۹- وضعیت سواد سرپرستان زن خانوار گسترده‌ی کل کشور، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۷

ص بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰

نمودار ۳-۵۰- توزیع نسبی وضع زناشویی خانوارهای گسترده‌ی زن‌سرپرست، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۹

نمودار ۳-۵۱- توزیع نسبی وضع زناشویی خانوارهای گسترده‌ی مردسرپرست، سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ ۱۰۹

نمودار ۳-۵۲- پراکندگی جغرافیایی خانوارهای گسترده در سطح شهرستان‌ها، در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ بر اساس

تقسیم‌بندی سیاسی سال ۱۳۵۵ ۱۱۱

فهرست شکل‌ها

- شکل ۱-۱- فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان‌ماه سال ۱۳۵۵ ۴
- شکل ۱-۲- فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵ ۵
- شکل ۱-۳- فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵ ۵
- شکل ۱-۴- فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ ۶
- شکل ۱-۵- فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰ ۶

فصل ۱

کلیات

۱-۱- مقدمه

نهاد خانواده یکی از اصیل‌ترین و قدیمی‌ترین نهادهایی است که اجتماع بشری آن را تجربه کرده است. اگر سرمنشاء و فلسفه وجودی تشکیل نهادها را نیازهای «ساخت‌یافته» بدانیم به‌یقین، خانواده نهادی است که یکی از طبیعی‌ترین و پایدارترین نیازهای انسان را به‌صورتی ساخت‌یافته و تعریف‌شده تأمین می‌کند. نیاز به آرامش و سکون و استراحت یکی از مهم‌ترین نیازهای انسان است که خداوند متعال با آفرینش زوج و جفتی در کنار انسان، این نیاز او را برآورده کرده است و برای اینکه سازوکار ارضای این نیاز قاعده‌مند باشد یک راه را برای آن مجاز دانسته و آن هم تشکیل نهاد «خانواده» است؛ (و من آیاته أن خلق لکم من أنفسکم أزواجاً لتسکنوا الیها و جعل بینکم موده و رحمه ان فی ذلک لآیات لقوم یتفکرون) (روم: ۲۱) در این آیه اشاره شده است که خداوند همسری در کنار تان قرار داد تا بدان وسیله، آرامش یابید.

تولید مثل به‌منظور بقای نسل، مراقبت و کنترل افراد بزرگسال و فرزندان از جمله مهم‌ترین کارکردهای خانواده به‌شمار می‌آید. همچنین تربیت اجتماعی، انتقال فرهنگ، آموزش رفتارهای دینی و هنجارهای اجتماعی در کنار افزایش بهره‌وری و فراهم آوردن شرایط مناسب برای ارضای نیازهای عاطفی و جنسی در چارچوب ازدواج، جز در محیط گرم و صمیمی خانواده امکان‌پذیر نیست. علاوه بر این، خانواده با حمایت‌های عاطفی و اقتصادی خود از اعضا به‌ویژه فرزندان و افراد سالمند نقش مهمی در بهبود سطح امنیت و رفاه اجتماعی ایفا می‌کند.

بنا بر این، با در نظر گرفتن کارکردها و وظایفی که این نهاد مقدس در زندگی فردی و اجتماعی هر فرد ایفا می‌کند، مطالعه‌ی خانواده از منظر بررسی الگوی ساختاری و چگونگی ترکیب آن در طول سالیان، چگونگی تغییر آن تحت تحولات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... همگام با گسترش وسایل ارتباط جمعی چون ماهواره، شبکه‌های بیسیم و ... حائز اهمیت است.

در دنیای متغیر امروز، که کمتر چیزی را می‌توان یافت که بدون دگرگونی باقی مانده باشد، تغییر نهاد خانواده را نیز دربرگرفته و تغییرات عمده‌ای در آن ایجاد شده است، شاید بتوان به جرأت ادعا کرد که این تغییرات بیش‌ترین تأثیر را روی کارکردهای مثبت خانواده داشته است.

متأسفانه دنیای مدرن غرب، امروزه تصویرهای بدیعی از خانواده همچون هم‌خانگی و هم‌جنس‌بازی را پیش‌روی بشر قرار داده است. با توجه به قدرت و احاطه‌ی مستقیمی که در زمینه‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی در این‌گونه جوامع وجود دارد و همچنین دسترسی به ابزارهای مناسب اطلاع‌رسانی و تبلیغات، جلوگیری از بسط و گسترش این نگرش‌ها در عصر حاضر اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. در چنین شرایطی به نظر می‌رسد کشورهای جهان سوم آسیب‌پذیری بیش‌تری در این زمینه‌ها داشته باشند. به این ترتیب شاهد هستیم که ته‌مانده‌ی تفکرات پوسیده و مخرب غربی، پس از این‌که در جوامع غرب، نتیجه‌ای جز بی‌بند و باری، گسترش انواع انحرافات اخلاقی، بی‌ثباتی و انحلال نظام خانواده نداشته، اکنون ردپایی را در جوامع اسلامی بر جای گذاشته است.

همه باید سعی نماییم، تا دچار تجربه مجدد آزمون‌های بی‌نتیجه و مهلک غرب نشویم. امروزه متأسفانه جنبش فمینیستی و نظریات مربوط به این جنبش، تأثیر مخرب و جبران‌ناپذیری را بر نهاد خانواده گذاشته و موجب شکل‌گیری خانواده‌ای تازه شده است.

در نهایت، می‌توان این‌گونه عنوان کرد که در جوامع غربی با تفکرات و اندیشه غربیان از «خانواده» چیزی جز اسم آن و از کارکردهایش جز رسم آن باقی نمانده است. خانواده با کارکرد مثبت، سازنده‌ی جوامع انسانی، و خانواده با کارکردهای منفی تخریب‌کننده‌ی فرهنگ جوامع خواهد بود.

۱-۲- ضرورت انجام تحقیق

ایران را می‌توان یک کشور فرهنگی قلمداد نمود، زیرا مسائل مربوط به تغییر فرهنگ افراد جامعه به شدت توسط آحاد مردم رصد می‌شود. یکی از موضوعاتی که با مسئله فرهنگ جامعه ارتباط تنگاتنگی دارد وضعیت خانواده‌ها و شکل و ساختار آن است. این موضوع در بین طیف‌های مختلف فکری به صورت‌های گوناگونی تحلیل می‌گردد. عده‌ای اعتقاد به بازگشت به ساختار خانواده به شکل سنتی آن دارند و عده‌ی دیگری عمدتاً فمینیست‌های تندرو خانواده به شکل سنتی آن را مکانی برای عقب‌نگهداشتن زنان می‌دانند. تالکوت پارسونز نظریه‌پرداز بزرگ خانواده اعتقاد داشت فرایند توسعه‌ی صنعتی منجر به تغییرات خانواده از شکل گسترده به خانواده‌ی هسته‌ای شده است. این نوع خانواده، بر خلاف خانواده گسترده، تمام کارکردهای اجتماعی و اقتصادی خود را از دست داده و صرفاً به واحد سکونت و مصرف تبدیل شده است. کارکردهای اقتصادی، آموزشی، خدماتی، محافظتی و ... خانواده به دیگر نهادها و سازمان‌های اجتماعی مانند شرکت‌ها، کارخانجات، مدارس، بیمارستان‌ها و ... واگذار شده و کارکردهای مهم باقی‌مانده برای خانواده فراهم آوردن عوامل جامعه‌پذیری کودکان و شرایط کسب تعادل روانی و استحکام شخصیت برای بزرگسالان است. این بدین معناست که باید تغییرات عظیمی در فرهنگ و رفتار افراد جامعه اتفاق افتاده باشد. مطالعه این ساختار

خانواده برای کشوری مانند ایران از ضروریات است و می‌تواند بخشی از وضعیت فرهنگی کشور را تصویر نماید.

۱-۳- اهداف تحقیق

در این مطالعه اهداف زیر مورد نظر بوده است:

۱. بررسی وضعیت ساختار کلی خانواده در ایران،
۲. روند تغییرات ساختار خانواده در ایران،
۳. بررسی وضعیت ساختار خانواده در مناطق مختلف جغرافیایی کشور و
۴. مقایسه ساختار خانواده در ایران با برخی کشورهای دنیا.

۱-۴- سؤالات تحقیق

با توجه به اهداف تحقیق سؤالات زیر مطرح می‌شود:

۱. ساختار خانواده و انواع آن در ایران چگونه است؟
۲. آیا ساختار خانواده در طی سال‌ها دچار تحول و دگرگونی زیادی شده است؟
۳. آیا در حال حاضر ساختار خانوار در ایران مشابه با سایر کشورها است؟

۱-۵- فرضیه‌های تحقیق

با توجه به اهداف و مطالعات مقدماتی فرضیه‌های زیر مطرح می‌شود.

۱. ساختار خانواده در ایران طی سال‌ها دستخوش تغییرات زیادی شده است.
۲. ساختار خانواده در ایران میل به وضعیت کشورهای توسعه‌یافته پیدا کرده است.

۱-۶- داده‌های مورد نیاز

یکی از راه‌های متداول برای شناخت ویژگی‌های گوناگون افراد و خانوارها که توسط مراکز آماری هر یک از کشورهای جهان انجام می‌شود، اجرای سرشماری عمومی نفوس و مسکن است. در سرشماری عمومی نفوس و مسکن، علاوه بر شمارش همه‌ی افراد یک کشور و ثبت برخی از خصوصیات هر یک از آنها، اطلاعاتی نیز درباره‌ی مسکن خانوارها و تسهیلات آن گردآوری می‌شود. در ایران تا کنون بر اساس قانون، هر ده سال یک‌بار سرشماری عمومی مرتبط با جمعیت و مسکن به اجرا درآمده است. اولین سرشماری عمومی در سال ۱۳۳۵ و سرشماری‌های بعدی در سال‌های ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ اجرا شده است؛ پس از سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵ بر اساس مصوبه‌ی هیئت وزیران، فاصله‌ی زمانی بین اجرای سرشماری‌های نفوس و مسکن از ده سال به پنج سال کاهش یافت. بدین ترتیب، سرشماری عمومی نفوس و

مسکن سال ۱۳۹۰، با فاصله‌ی ۵ ساله از سرشماری قبلی (سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵) هفتمین سرشماری در کشور محسوب می‌شود.

در این تحقیق، برای بررسی ترکیب خانوارها و تحلیل روند تغییرات آن در طول سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، از اطلاعات حاصل از سرشماری‌ها استفاده شده است. از آن‌جا که برای ثبت اطلاعات در سرشماری‌ها از فرم‌های مختلفی استفاده می‌شود، در این بخش فرم مورد نظر در هر سرشماری و ستونی که در بردارنده‌ی اطلاعات مورد نظر برای استخراج نتایج است به طور خلاصه توضیح داده می‌شود.

سال ۱۳۵۵

برای بررسی ترکیب خانوارها در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۵۵، از ستون چهارم فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) استفاده شده است، در این سرشماری رئیس خانوار به عضوی از خانوار اطلاق می‌شود که معمولاً مسئولیت تأمین تمام یا بخش عمده‌ای از هزینه‌های خانوار یا تصمیم‌گیری در مورد آن را بر عهده دارد. ستون ۴ فرم ۲ سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۵۵ در بردارنده‌ی نوع رابطه‌ی سایر اعضای خانوار با رئیس خانوار است. با توجه به ویژگی‌های اجتماعی- فرهنگی ایران در آن سال، خانوار می‌توانست علاوه بر رئیس خانوار، شامل همسر، فرزند، عروس یا داماد، نوه یا نتیجه، پدر یا مادر، سایر خویشاوندان، خدمه و افراد غیر خویشاوند نیز باشد.

شکل ۱-۱- فرم ۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان‌ماه سال ۱۳۵۵

سال ۱۳۶۵

در سرشماری سال ۱۳۶۵، ستون سوم «فرم ۲- پرسشنامه» خانواری در بردارنده‌ی اطلاعاتی است که می‌توان ساختار خانوار را بر اساس آن مشخص کرد. در این سال لفظ رئیس خانوار به سرپرست خانوار تغییر پیدا کرد و در مقایسه با سال ۱۳۵۵ با ایجاد تغییراتی در ستون بستگی با سرپرست خانوار، این سؤال جامع‌تر شد و بستگی سایر اعضای خانوار با دقت بیشتری مورد پرسش قرار گرفت. از این سال به بعد خدمه از گزینه‌های ستون بستگی با سرپرست خانوار حذف شد و گزینه‌ی خواهر یا برادر به گزینه‌های موجود اضافه شد.

شکل ۱-۲-۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵

سال ۱۳۷۵

در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، ستون سوم در «فرم ۲- پرسشنامه‌ی خانوار» در بردارنده‌ی بستگی اعضای خانوار با سرپرست خانوار است. بنا بر این با استفاده از این ستون می‌توان انواع خانوار را از یکدیگر تمایز داد. تفاوتی میان گزینه‌های این ستون با ستون مشابه در سال ۱۳۶۵ وجود ندارد.

شکل ۱-۳-۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵

سال ۱۳۸۵

در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، ستون سوم در «فرم ۲- پرسشنامه‌ی خانوار» در بردارنده‌ی بستگی اعضای خانوار با سرپرست خانوار است. تا قبل از سال ۱۳۸۵، تشخیص افرادی چون پدر یا مادر همسر سرپرست در خانوار امکان‌پذیر نبود. از این سال به بعد با اضافه شدن دو گزینه‌ی «پدر یا مادر همسر» و «خواهر یا برادر همسر» به گزینه‌های ستون «بستگی با سرپرست» تشخیص اینکه آیا خانوار این افراد را نیز شامل می‌شود یا خیر امکان‌پذیر شد و محققان توانستند تحلیل‌هایی در خصوص خانوارهایی که شامل این افراد نیز هستند ارائه کنند.

نام و نام خانوادگی	تاریخ تولد	جنس	محل تولد	دین	تابعیت	برای تمام افراد خانوار		برای افراد حاضر و غایب موقت (کدهای ۱ تا ۱۴ ستون ۸)		برای افراد ۶ ساله و بالاتر	
						وضعیت	وضعیت	وضعیت	وضعیت	وضعیت	وضعیت
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲
۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲

شکل ۱-۴-۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵

سال ۱۳۹۰

در این سال تفاوت محسوسی میان گزینه‌های ستون «بستگی با سرپرست خانوار» با ستون مشابه در سال ۱۳۸۵ وجود ندارد.

نام و نام خانوادگی	تاریخ تولد	جنس	محل تولد	دین	تابعیت	برای تمام افراد خانوار		برای افراد حاضر و غایب موقت (کدهای ۱ تا ۱۴ ستون ۸)		برای افراد ۶ ساله و بالاتر	
						وضعیت	وضعیت	وضعیت	وضعیت	وضعیت	وضعیت
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲
۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲

شکل ۱-۵-۲ (پرسشنامه‌ی خانوار) سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰

۱-۷-۱- تعاریف و مفاهیم

همان‌گونه که بیان شد اطلاعات مورد نیاز در این تحقیق، از داده‌های حاصل از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ استخراج می‌شود، لذا در این بخش ابتدا اصطلاحات به‌کار رفته در سرشماری‌ها که مرتبط با این تحقیق است را بیان کرده، سپس مفاهیم کلیدی در تحقیق مذکور تعریف می‌شوند.

۱-۷-۱-۱- خانوار معمولی

خانوار معمولی از چند نفر تشکیل می‌شود که با هم در یک اقامتگاه زندگی می‌کنند، با یکدیگر هم‌خرج هستند و معمولاً با هم غذا می‌خورند.

۱-۷-۲- خانوار معمولی ساکن

خانواری که در اقامتگاه ثابت (مکان‌های محل سکونت ساخته شده از مصالح سخت و نیز چادر ثابت، آلونک، کپر و...) سکونت دارد، «خانوار معمولی ساکن» نامیده می‌شود.

۱-۷-۳- خانوار معمولی غیر ساکن

خانواری که در زمان سرشماری در اقامتگاه ثابتی سکونت ندارد، «خانوار معمولی غیر ساکن» نامیده می‌شود. این دسته از خانوارها سه گروه زیر را در بر می‌گیرد:

- خانوارهایی که در زمان سرشماری در کوچ به سر می‌برند و یا در خارج شهرها و آبادی‌ها در سرپناه قابل حمل زندگی می‌کنند.
- خانوارهایی که در محل ثابتی زندگی نمی‌کنند و به طور مداوم محل زندگی خود را تغییر می‌دهند، مانند کولی‌ها.
- خانوارهایی که محل زندگی مشخصی ندارند و شب‌ها معمولاً در پارک‌ها، خرابه‌ها، زیرپل‌ها و ... بیتوته می‌کنند.

۱-۷-۴- خانوار گروهی

مجموعه‌ی افرادی که تمام یا اغلب آنان به دلیل دارا بودن شرایط خاص (به‌طور عمده داشتن ویژگی مشترک) اقامتگاه مشترکی را برای سکونت خود انتخاب کرده‌اند و به‌طور مشترک، امور زندگی در آن اقامتگاه را اداره می‌کنند خانوار گروهی نامیده می‌شوند.

۱-۷-۵- خانوار مؤسسه‌ای

مجموعه‌ی افرادی که به دلیل داشتن هدف یا ویژگی مشترک باهم در یک مؤسسه زندگی می‌کنند و آن مؤسسه بنا بر مجوز یا بر اساس مقررات و ضوابط معین، مسئولیت اسکان (ارائه‌ی محل سکونت همراه با خدمات و تسهیلات) آن‌ها را بر عهده دارد، خانوار مؤسسه‌ای نامیده می‌شود. به‌عنوان نمونه‌های مشخصی از خانوارهای مؤسسه‌ای می‌توان پادگان‌ها و پاسگاه‌های نظامی و انتظامی، خوابگاه‌های دانشجویی که تحت مدیریت یکی از دانشگاه‌ها اداره می‌شود (به جز خوابگاه‌های متاهلین)، آسایشگاه‌های روانی و... را نام برد.

در این تحقیق، تنها خانوارهای معمولی (ساکن یا غیر ساکن) مورد بررسی قرار می‌گیرند.

بر اساس اطلاعات موجود در ستون بستگی با سرپرست خانوار (یا بستگی با رئیس خانوار)، می‌توان خانوارهای معمولی را نیز به گروه‌های مختلف تقسیم‌بندی کرد. انواع خانوارهای مورد مطالعه در این تحقیق عبارت‌اند از:

۱-۷-۶- خانوار یک نفره

مراد از خانوار یک نفره، خانواری است که تنها شامل یک نفر باشد. بدیهی است که خانوار یک نفره، تنها شامل سرپرست (یا رئیس خانوار) است. در سرشماری‌ها، خانوارهایی که ستون «بستگی با سرپرست» تنها شامل کد ۱ (سرپرست خانوار) است، خانوار یک نفره به حساب می‌آیند.

۱-۷-۷- خانوار زوجی

خانواری که شامل یک زوج یعنی سرپرست خانوار (رئیس خانوار) و همسر آن است را خانوار زوجی گویند. واضح است که بعد از این خانوارها ۲ نفر است. در این تحقیق، خانوارهایی که در ستون «بستگی با سرپرست» تنها دارای کدهای ۱ (سرپرست خانوار) و ۲ (همسر) هستند، خانوار زوجی محسوب می‌شوند.

۱-۷-۸- خانوار هسته‌ای

خانوار هسته‌ای علاوه بر سرپرست خانوار (رئیس خانوار) و همسر، شامل حداقل یک فرزند زیر سن ازدواج یا فرزند هرگز ازدواج نکرده است. بنا بر این برای تشخیص این خانوار علاوه بر ستون «بستگی با سرپرست» باید به ستون‌های «سن» و «وضعیت زناشویی» نیز توجه شود، به این ترتیب که پرسشنامه خانوار باید در ستون «بستگی با سرپرست» شامل کدهای ۱ (سرپرست)، ۲ (همسر) و ۳ (فرزند) باشد و سن افرادی که برای آن‌ها کد ۳ درج شده است زیر ۱۰ سال بوده و یا در ستون «وضعیت زناشویی» گزینه‌ی «هرگز ازدواج نکرده» برای آن‌ها مشخص شده باشد. بدیهی است بعد از خانوار هسته‌ای حداقل ۳ نفر است.

۱-۷-۹- خانوار تک‌والد

در خانوارهای تک‌والد، سرپرست خانوار بدون همسر بوده (با همسر خود زندگی نمی‌کند) و به همراه فرزند یا فرزندان خود زندگی می‌کند. در این خانوار نیز بعد از خانوار حداقل ۲ نفر است. خانوارهای تک‌والد در ستون «بستگی با سرپرست» تنها شامل کدهای ۱ (سرپرست خانوار) و ۳ (فرزند) هستند.

۱-۷-۱۰- خانوار گسترده

مراد از خانوار گسترده، خانواری است که علاوه بر سرپرست، همسر و فرزندان شامل سایر خویشاوندان (پدر یا مادر، خواهر یا برادر سرپرست و ...) نیز باشد. بعد از خانوار در این خانوارها، حداقل ۳ نفر است.

۱-۷-۱۱- خانوار فرزندسرپرست

این خانوارها همانند خانوارهای تک‌والد شامل یکی از والدین و یک فرزند است، ولی در این حالت سرپرست با پدر و یا مادر خود زندگی می‌کند. خانوارهایی که در ستون «بستگی با سرپرست خانوار» علاوه بر کد ۱

(سرپرست) تنها شامل یک کد ۶ (پدر یا مادر) هستند، به عنوان خانوارهای فرزندسرپرست در نظر گرفته می‌شوند.

۱-۷-۱۲- سایر خانوارها

سایر اقسام خانوار که جزء گروه‌های معرفی شده در بالا محسوب نشده‌اند در این رده قرار می‌گیرند. در این تحقیق علاوه بر ستون بستگی با سرپرست خانوار از ستون‌های دیگر هم چون «سن»، «جنس» و «وضع زناشویی» نیز کمک گرفته شده است.

با استفاده از اطلاعات مندرج در ستون «سن»، افراد عضو خانوار در گروه‌های سنی ۵ یا ۱۰ ساله قرار گرفته و تحلیل‌های جداگانه‌ای در هر یک از گروه‌های سنی مورد بررسی ارائه می‌شود. در ستون «جنس»، زن یا مرد بودن هر یک از اعضای خانوار مشخص می‌شود. در فرم‌های سرشماری با کمک ستون «وضع زناشویی»، می‌توان چهار وضعیت «دارای همسر»، «بی‌همسر به دلیل فوت همسر»، «بی‌همسر به دلیل طلاق» و «هرگز ازدواج نکرده» هر یک از افراد خانوار را تشخیص داد و با توجه به آن تحلیل‌های مناسبی را در مورد هر یک از خانوارهای معرفی شده در بالا ارائه کرد.

۱-۷-۱۳- در حال تحصیل

فردی در حال تحصیل محسوب می‌شود که طبق برنامه‌های آموزش رسمی کشور جمهوری اسلامی ایران به تحصیل مشغول باشد. طلاب حوزه‌های علمیه، سوادآموزان نهضت سوادآموزی و افرادی که در خارج از کشور به تحصیل اشتغال دارند، نیز در حال تحصیل محسوب می‌شوند.

۱-۷-۱۴- کار

کار، آن دسته از فعالیت‌های اقتصادی (فکری یا بدنی) است که به منظور کسب درآمد (نقدی یا غیرنقدی) انجام شود و هدف آن تولید کالا یا ارائه خدمت باشد. فعالیت افراد زیر نیز به عنوان مصادیق کار محسوب می‌شود:

- افرادی که بدون دریافت مزد در کسب و کار یکی از اعضای خانوار خود که با وی نسبت خویشاوندی دارند کار می‌کنند (کارکنان فامیلی بدون مزد).
- افرادی که در حال انجام خدمت وظیفه هستند.
- افرادی که خدمت در بسیج شغل آنان محسوب می‌شود و از این بابت مزد و حقوق دریافت می‌کنند.
- افرادی که به منظور کسب درآمد یا سود در محل سکونت، کارهای خدماتی یا تولیدی نظیر قالببافی، خیاطی، آرایشگری، تایپ، تدریس خصوصی، تعمیر وسایل برقی، نگهداری از کودک یا فرد سالخورده و ... انجام می‌دهند.

- افرادی که برای تولید کالاهای با دوام به فعالیت‌هایی نظیر قالیبافی، گلیم‌بافی، حصیربافی، خیاطی و ... برای مصرف خود یا خانوار خود مشغول هستند.
- افرادی که در حال ساختن، بازسازی یا تعمیر اساسی منزل خود هستند.
- افرادی که به عنوان کارآموز، کاری در ارتباط با فعالیت محل کارآموزی انجام می‌دهند، یعنی به طور مستقیم در تولید کالا یا خدمت سهم هستند، اعم از آن که مزد یا حقوق دریافت کنند یا مزد و حقوق دریافت نکنند.
- زنان یا مردانی که در فعالیت‌های کشاورزی مانند زراعت، باغداری، دامداری، ماهیگیری و ... مشغول به کار هستند.

۱-۷-۱۵- وضع فعالیت

- در این سرشماری‌ها، وضع فعالیت برای افراد ۱۰ ساله و بیش‌تر در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری مورد نظر است. هریک از افراد از این نظر و با توجه به تعریف کار، در یکی از گروه‌های زیر قرار می‌گیرند:
- شاغل: فردی که مطابق با تعریف کار و مصادیق آن در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری حداقل یک ساعت کار کرده، هر چند در شغل معمولی خود کار نکرده باشد، شاغل محسوب می‌شود. علاوه بر این، افراد دارای شرایط زیر نیز شاغل به حساب می‌آیند:
- افرادی که دارای شغلی هستند ولی در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری حداقل یک ساعت کار نکرده‌اند.
- افرادی که در فعالیت‌های کشاورزی برای خود کار می‌کنند و به دلیل فصلی بودن کارشان در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری کار نکرده‌اند.
- افرادی که به دلیل نوبتی بودن کارشان در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری سرکار خود نرفته‌اند.
- افرادی که از سازمان محل کار خود بورسیه تحصیلی گرفته‌اند و مشغول به تحصیل هستند و به این دلیل در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری کار نکرده‌اند.
- افرادی که به دلیل مرخصی، تعطیلات، بیماری و مسافرت و ... در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری سرکار خود نرفته‌اند.
- افرادی که به دلایلی نظیر تغییرات موقت سازمانی یا خرابی دستگاه‌ها و ماشین‌آلات، نداشتن مشتری یا سفارش کار به طور موقت سرکار نرفته‌اند.
- افرادی که از کار خود معلق شده‌اند ولی پیوند رسمی شغلی دارند.
- بیکار: افرادی که در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری حداقل یک ساعت کار نکرده‌اند و دارای شغلی نیز نبوده‌اند در صورت داشتن دو شرط زیر بیکار محسوب می‌شوند.

- در ۳۰ روز گذشته برای جستجوی کار، اقدامات مشخصی را نظیر ثبت نام یا پیگیری در مؤسسات کاریابی، پرس و جو از دوستان، تماس با کارفرمایان، مطالعه آگهی‌های استخدامی و ... انجام داده باشند.

- آماده به کار باشند، یعنی طی یک دوره ۱۵ روزه شامل ۷ روز گذشته و ۷ روز آینده آمادگی شروع کار را داشته باشند.

همچنین افراد زیر بیکار محسوب شده‌اند:

- در انتظار شروع کار جدید هستند، یعنی برای آنان کاری مهیا شده و قرار است در آینده به آن کار مشغول شوند و نیز آماده به کار (طبق تعریف) هستند.

- در انتظار بازگشت به شغل قبلی و نیز آماده به کار (طبق تعریف) هستند. منظور از "در انتظار بازگشت به شغل قبلی" این است که فرد قبلاً دارای کار بوده و به دلایلی کار خود را از دست داده و پیوند رسمی شغلی ندارد ولی در انتظار بازگشت به شغل خود به سر می‌برد.

۱-۷-۱۶- جمعیت فعال اقتصادی

تمامی اعضای ده ساله و بیشتر خانوارها که در هفت روز قبل از مراجعه مأمور آمارگیری شاغل یا بیکار بوده‌اند جمعیت «فعال اقتصادی» به‌شمار می‌آیند.

محصلان، خانه‌داران و دارندگان درآمد بدون کارنیز چنانچه شاغل یا بیکار بوده‌اند، «فعال اقتصادی» محسوب می‌شوند.

۱-۷-۱۷- جمعیت غیر فعال اقتصادی

تمامی اعضای ده ساله و بیشتر خانوارها که در هفت روز قبل از مراجعه مأمور آمارگیری شاغل یا بیکار نبوده‌اند جمعیت «غیر فعال اقتصادی» به‌شمار می‌آیند.

چهار گروه زیر جزء جمعیت غیرفعال اقتصادی به‌شمار می‌روند.

محصل: افرادی که شاغل یا بیکار نیستند و طبق برنامه‌های آموزش رسمی کشور در حال تحصیل هستند یا در خارج از کشور مشغول به تحصیل هستند.

خانه‌دار: افرادی که مشغول انجام وظایف خانه‌داری هستند.

دارای درآمد بدون کار: کسانی که شاغل، بیکار (جویای کار) و محصل محسوب نمی‌شوند و دارای درآمد حاصل از بازنشستگی، املاک و مستغلات، سود سهام، سپرده‌ها و ... هستند، دارای درآمد بدون کار محسوب می‌شوند.

سایر: کسانی که غیر فعال اقتصادی‌اند اما در هیچ‌یک از گروه‌های بالا قابل طبقه‌بندی نیستند، در گروه سایر قرار می‌گیرند.

۱-۸- روش تحقیق

روش تحلیل در این پژوهش، روش تحلیلی-توصیفی است.

۱-۹- جامعه‌ی آماری تحقیق

جامعه‌ی آماری این تحقیق، خانوارهای معمولی ساکن و غیرساکن در زمان سرشماری‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ است.

۱-۱۰- دوره‌ی زمانی تحقیق

دوره‌ی زمانی تحقیق دوره‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن از سال ۱۳۵۵ تا سال ۱۳۹۰ است.

فصل ۲

خانواده و ویژگی‌های آن

۱-۲- نهاد خانواده

نظریه‌پردازانی چون مورگان^۱ دورکیم و لوی استراوس که تصور تاریخی خانواده را بررسی کرده‌اند، معمولاً برای نهاد خانواده خاستگاه اجتماعی- فرهنگی قائل هستند. به این معنا که مبانی طبیعی و به‌طور خاص نیازهای جنسی را عامل تعیین‌کننده در پیدایی این نهاد نمی‌دانند و معتقدند که تنها پس از مداخله‌ی عوامل فرهنگی مانند قاعده‌ی منع زنا با محارم بوده که خانواده در تاریخ شکل گرفته است. در این نظریه‌ها وجود دوره‌ای موسوم به اختلاط آزاد یا هرج و مرج جنسی پیش از شکل‌گیری نهاد خانواده مفروض گرفته می‌شود؛ روابط بین دو جنس در این دوره تابع هیچ قاعده‌ای نیست؛ هنوز مفهوم مشروعیت تولد نیافته است؛ بعد فرهنگی زوجیت بسیار ناچیز و گاه در حد صفر است و همه چیز در گردونه‌ی سوابق طبیعی و اطفای آن‌ها جای دارد (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۱۴۷). اما پدید آمدن قاعده‌ی منع زنا با محارم نخستین گام انسان است در راه فرهنگی شدن و آمیختن گزینه‌های طبیعی با قواعد فرهنگی. پیدایی این قاعده به معنای گذر از شرایط طبیعی به سوی هستی اجتماعی است و ازدواج از این پس دو بعد به هم آمیخته خواهد یافت: بعد فرهنگی و بعد طبیعی (همان: ۱۵۵-۱۵۶).

این نظریه‌ها را می‌توان در دیدگاه داروینیست‌های اجتماعی قرن نوزدهم ردیابی کرد. آنان با مطرح کردن این ادعا که خانواده از شکل ازدواج گروهی مادر سالارانه به الگوی پدر سالاری و پس از آن به تک‌همسری امروزی‌ن‌طور یافته، کوشیدند خانواده را درون سیر تطور جای دهند. مارکس و انگلس نیز در نظریه‌ی خود از همین دیدگاه تطورگرایانه که به تعبیر برخی محققان غربی کاملاً حدسی و قوم‌مدارانه است، بهره جستند. در

مقابل، محققانی هم چون وسترمارک^۲ و مورداک^۳ بر خاستگاه طبیعی و غریزی خانواده تأکید داشتند و در تحقیقات جدیدتر گاف^۴، کارامدی تقسیم کار جنسیتی که از اولین دوره‌های وجود بشر پدید آمده، عامل پیدایش خانواده تلقی شده است (اینگلدزبی، ۲۰۰۶: ۷۲).

نکته‌ی قابل توجه از دیدگاه اسلام در ارتباط با این نظریه‌ها آن است که وجود دوره‌ی اختلاط آزاد، چیزی بیش از یک فرضیه نیست و با فرض صحت آن دلیلی وجود ندارد که در تاریخ بشر کنونی چنین دوره‌ای رخ داده باشد، زیرا یک ادعای قابل ملاحظه که در تعدادی از روایات دینی هم مورد تأکید قرار گرفته، عدم پیوستگی تناسلی انسان‌نماهای ماقبل تاریخ با انسان‌نماهای تاریخی است (الطباطبایی، ج ۴: ۱۴۴-۱۴۶) و هیچ یک از انسان‌شناسان و باستان‌شناسان پیوستگی تناسلی انسان‌نماها و انسان‌ها را به اثبات نرسانده‌اند. این در حالی است که برحسب گزاره‌های دینی، ازدواج و تشکیل خانواده از زمان آدم و حوا (ع) وجود داشته است (بقره، ۳۵؛ نساء، ۱ و وسایل‌الشیعه، ج ۱۴: ۲).

ناگفته نماند که نظریه‌های مزبور جنبه‌ی طبیعی ازدواج و خانواده را ظاهراً در سوابق جنسی خلاصه می‌کنند و احتمال وجود انگیزه‌های عاطفی فطری در گرایش دو جنس مرد و زن به یکدیگر را نادیده می‌گیرند، در حالی که در دیدگاه اسلام وجود یک گرایش فطری در این خصوص مفروض گرفته شده است، گرایشی که در صورت شکوفا شدن یکی از نشانه‌های الهی را متجلی می‌سازد، (روم، ۲۱) هر چند احتمال سرکوب شدن یا انحراف یافتن آن را نیز نباید از نظر دور داشت (در این ارتباط همچنین رک: مطهری، ۱۳۶۹: ۲۱۱-۲۱۲).

۲-۱-۱- تعریف خانواده از دیدگاه حقوق مدنی

خانواده یک واحد حقوقی است که از حداقل یک زن و یک مرد که بین آن‌ها رابطه‌ی زوجیت به وجود آمده ناشی می‌شود. ولی وجود زن و مرد اگرچه در ابتدا شرط حدوث آن است ولی شرط بقای آن نیست. مانند خانواده‌ای که از یک مادر و از یک فرزند تشکیل می‌شود و پدر خانواده مرده باشد به هر صورت حداقل دو نفر شرط تحقق آن است (لنگرودی، ۱۳۰۲). عناصر اصلی خانواده عبارت است از:

- رابطه‌ی قرابت اعم از سبب یا نسبی
- رابطه‌ی تعهد فعلی نفقه، بنا بر این، اگر جد نفقه‌ی نوه‌ی خود را بدهد، نوه جزء خانواده‌ی او محسوب می‌شود.
- دادن نفقه باید به صورت قانونی بر او واجب باشد و اگر اخلاقاً نفقه بدهد این امر برای صدق خانواده کافی نیست.

در قانون مدنی خانواده به دو معنی گسترده و خاص به کار رفته است.

^۲ Westermarck

^۳ G. Murdock

^۴ K. Gough

۱- خانواده به مفهوم گسترده‌ی خود که گروهی از اشخاص است که به دلیل ازدواج یا نسب با هم پیوند دارند. این گروه با نام خانوادگی خاصی از خانواده‌های دیگر جدا می‌شوند (مواد ۹۹۷ و ۹۹۸ قانون مدنی) و هر کدام از آنان با نام کوچک خود از سایر اعضای خانواده متمایز می‌گردند. به این ترتیب خانواده به مجموعه‌ای از اشخاص که در اثر نکاح یا قرابت با هم بستگی دارند گفته می‌شود. این مفهوم گسترده یادگار دوران‌های گذشته است که پاره‌ای از آثار آن هنوز در حقوق ما دیده می‌شود. چنان‌که تقسیم ترکه میان اعضای خانواده (با رعایت حق تقدم)، داشتن نام خانوادگی مشترک و الزام به انفاق خویشان نسبی در خط مستقیم، از نشانه‌های بارز این اثر در تاریخ است.

۲- خانواده به معنای خاص و محدود خود که شامل زن و شوهر و فرزندان آن‌هاست. گروهی که هدایت و حمایت از آن‌ها با پدر است و همبستگی میان اعضای آن حقوق و تکالیفی به بار می‌آورد که در میان سایر خویشان وجود ندارد. در ماده‌ی ۱۱۰۵ قانون مدنی که ریاست خانواده را به شوهر اختصاص داده است، خانواده به همین معنی محدود به‌کار رفته است.

در حقوق کنونی، با اندکی مسامحه در تعریف خانواده می‌توان گفت: خانواده گروهی است که به سبب قربت یا زوجیت، همبستگی حقوقی و اجتماعی یافته و در رهبری و ریاست مقامی قرار گرفته است (کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۴). در این تعریف، عامل رهبری و ریاست افعال ناشی از درجه‌ی قرابت نسبی را برطرف می‌کند و نشان می‌دهد که در خویشان سببی تنها زن یا شوهر در این گروه قرار می‌گیرد و سایر خویشاوندان سببی (مانند پدر یا مادر همسر) تنها در پاره‌ای از آثار منفی نهاد خانواده (مانند حرمت نکاح یا منع از قضاء و داوری) با اعضای اصل شریک هستند. مسامحه در تعریف از آنجاست که پاره‌ای از خویشان با این‌که در قلمرو و اقتدار پدری قرار نگرفته‌اند، از برخی جهات عضو خانواده محسوب می‌شوند: مانند خویشان در خط عمودی که از هم ارث می‌برند و مکلف به انفاق به یکدیگر هستند. مواد ۱۱۹۵ به بعد قانون مدنی، در کتاب نهم با عنوان خانواده، الزام به انفاق در زمره‌ی تکالیف خانوادگی آمده است.

۲-۱-۲- تعریف خانواده از دیدگاه جامعه‌شناسی

خانواده مفهومی اجتماعی است که با یک سری خصوصیات از جمله محل اقامت مشترک، همکاری اقتصادی مشترک و تولید مثل معرفی می‌شود. کلمه‌ی خانواده به تنهایی بیان‌گر مفهوم روشن و واضحی نیست تا آن‌جا که در بسیاری مواقع از مفهوم خانواده برای معرفی هر گروهی از افراد که در کنار هم زندگی می‌کنند (حتی افرادی که هم‌جنس هستند) استفاده می‌شود، لذا قبل از آغاز به هر کاری در رابطه با خانواده لازم است مفهوم خانواده روشن شود. از آن‌جا که نهاد خانواده در طول تاریخ و در فرهنگ‌های مختلف به شکل‌های گوناگونی تحقق یافته و نیز به جهت این‌که یک خانواده‌ی معین ممکن است در معرض حوادثی مانند مرگ همسر یا طلاق و انتقال به وضعیت تک سرپرستی و یا توقف رابطه‌ی جنسی قرار بگیرد، ارائه‌ی تعریفی جامع و جهان شمول از واژه‌ی خانواده دشوار می‌نماید و به همین دلیل، تعریف‌های ارائه‌شده معمولاً با مشکل عدم جامعیت یا عدم مانعیت روبرو هستند. از این گذشته، ارائه‌ی تعریف جامع بر این پیش فرض استوار است که خانواده

را نهادی جهانی تلقی کنیم، در حالی که اتفاق نظری در این خصوص وجود ندارد و به باور عده‌ای از صاحب نظران، واژه‌ی خانواده بر خلاف واژه‌ی ازدواج با فرهنگ‌ها و جوامع اروپایی و آمریکایی و پیشینه‌ی تاریخی آن‌ها ارتباط دارد؛ در نتیجه هر چند تعدادی از عالمان علوم اجتماعی، خانواده را یک نهاد اجتماعی جهانی قلمداد کرده‌اند، گروهی دیگر این واژه را برای اشاره به ویژگی متمایز حیات اجتماعی در بعضی فرهنگ‌ها و دوره‌های تاریخی به کار برده‌اند (کوپر و کوپر، ۱۹۸۵: ۲۹۰).

با نادیده گرفتن مشکل عدم جامعیت و مانعیت تعریف‌های خانواده، به نقل برخی از مهم‌ترین تعریف‌های ارائه شده از سوی صاحب نظران علوم اجتماعی، بسنده می‌کنیم.

به نظر مورد اک جامعه‌شناس آمریکایی، خانواده گروهی اجتماعی است با اقامتگاه مشترک، همکاری اقتصادی و تولید مثل (لی و نیوبای، ۱۹۹۵: ۲۸۲).

برگس و لاک^۵ در اثرشان در سال ۱۹۵۳ می‌نویسند: «خانواده به گروهی از اشخاص گفته می‌شود که از طریق پیوند زناشویی، هم‌خونی یا پذیرش به‌عنوان فرزند (فرزندخواندگی) با یکدیگر به‌عنوان شوهر و زن، پدر و مادر، برادر و خواهر کنش و ارتباط متقابل دارند و [خرده] فرهنگ مشترکی را ایجاد کرده و در واحد مشخصی زندگی می‌کنند (میشل، ۱۹۷۷: ۷۶)».

مک آیور^۶ بیان می‌کند: «خانواده گروهی است دارای روابط جنسی چنان پایا و مشخص که به تولید مثل و تربیت فرزندان منجر گردد» (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۲۵۵).

با توجه به این تعاریف، به طور کلی می‌توان خانواده را از دیدگاه کلاسیک این‌گونه بیان کرد: در تعریف کلاسیک، خانواده باید شامل حداقل دو فرد بزرگسال با جنسیت‌های متفاوت باشد که این دو با یکدیگر رابطه‌ی جنسی داشته باشند. این اجتماع می‌تواند شامل یک یا چند فرزند (بچه‌ی خود افراد یا بچه‌ای که به فرزندخواندگی پذیرفته شده است) نیز باشد. در حقیقت خانواده به معنای واقعی اجتماعی از حضور مادران، پدران و فرزندان در یک مکان و فضای اجتماعی و فرهنگی مشترک تشکیل می‌شود (آزادارمکی، ۱۳۸۹: ۱۱).

ویژگی‌های زیر در تعریف کلاسیک خانواده قابل طرح است:

- ۱- دست کم دو فرد بزرگسال غیرهمجنس با یکدیگر زندگی می‌کنند.
- ۲- بین آن‌ها مبادله‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و احساسی وجود دارد و از این طریق ضمن مبادله، به همکاری و همیاری یکدیگر اقدام می‌کنند.
- ۳- بین آن‌ها صورت‌هایی از تقسیم کار وجود دارد، هر یک کاری متفاوت از دیگری انجام می‌دهد تا نظام جمعی واحد کار سامان یابد.
- ۴- آنان وجوه مشترکی از قبیل محل سکونت، غذا خوردن، فرهنگ و انتظارات دارند.

۵- بین آنان رابطه‌ی پدر و مادری با فرزندان و دیگر اعضای خانوار برقرار است. بدین لحاظ والدین نسبت به فرزندانشان اقتدار دارند و در مقابل، فرزندان انتظاراتی از والدینشان دارند. در ضمن حمایت عاطفی، مالی و آموزشی از طرف والدین نسبت به فرزندان صورت می‌گیرد.

۶- بین افراد خانواده حقوق، مسئولیت‌ها، اجبارها و وظایفی وجود دارد. (گود، ۱۹۸۲: ۹)

اگر در تعریف خانواده بر ویژگی‌های بالا تأکید شود، زندگی هر یک از والدین به تنهایی بعد از طلاق یا فوت همسر، زندگی یکی از والدین با فرزندان، زندگی فرزندان پدر و مادر از دست داده، زندگی والدین بدون فرزند یا زن و شوهری که به دلیل جدایی محل کار و زندگی‌شان از یکدیگر نمی‌توانند در طول هفته به استثنای آخر هفته با یکدیگر زندگی کنند را نمی‌توان خانواده نامید. این تعریف تنها خانواده‌ی هسته‌ای را در نظر گرفته و دیگر اشکال معمول خانواده در جهان را پوشش نمی‌دهد و تأکید آن بر بعد جسمانی و زیستی خانواده است. در صورتی که خانواده دارای ابعاد فرهنگی و اجتماعی پیچیده‌ای است که لوی^۷ (۱۹۳۴) در اثر خود به آن پرداخته است. از نظر وی خانواده واحدی اجتماعی است که بر اساس پیوند ازدواج شکل می‌گیرد (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۲۵۵). گرچه در این تعریف ابعاد دوگانه‌ی (زیستی و فرهنگی) خانواده مطرح شده‌اند، اما کارکردهای این سازمان اجتماعی و یکسانی مکانی اعضای آن نادیده گرفته شده است. از این روست که بسیاری دیگر از جامعه‌شناسان نظیر جیلین^۸ با برشمردن ویژگی‌های اساسی خانواده به تعریف آن پرداخته‌اند. این در حالی است که دیویس^۹ خانواده را گروهی از افراد می‌داند که روابط آنان با یکدیگر بر اساس هم‌خونی شکل می‌گیرد و نسبت به یکدیگر خویشاوند محسوب می‌شوند (میشل، ۱۹۷۷: ۷۶). در این تعریف فرزند پذیرفته شده به عنوان عضوی از خانواده در نظر گرفته نمی‌شود. همان‌طور که قراردادهای اجتماعی در امر خانواده را مدنظر قرار نداده است. برای نمونه در جامعه‌ی مالزی شخصی که پول قابله را پرداخت می‌کند، پدر کودک متولد شده شناخته می‌شود.

با توجه به محدودیت‌های تعریف خانواده از دیدگاه کلاسیک و با مطرح شدن نظریات متعدد، در دوره‌ی جدید، تعریف جدیدی از خانواده نقل شده است که عبارت است از:

خانواده هم‌چون گروهی است که از طریق ازدواج، تولد، قبول فرزند یا تعریف مشترک مرتبط می‌شود. اگر مردم خودشان را هم‌چون یک خانواده بدانند، خانواده خواهند بود. تعریف مشترک یک صورت اصلی است، زیرا مردم احساس می‌کنند که به یک گروه خانوادگی تعلق دارند. اگر آن‌ها تعلق عمیق، شخصی و احساسی (مثبت یا منفی) با گروه داشته باشند و اگر هویتشان را به واسطه‌ی این گروه به دست آورند، باید آنان را به عنوان خانواده قبول کرد. چرا که آنان اعضای خانواده خواهند بود اگر حتی روابطشان به واسطه‌ی سنت، قانون یا عرف به رسمیت شناخته نشود (یوربرگ، ۲۰۰۲: ۲۶ نقل از ریتزر، ۲۰۰۴: ۲۴۸-۲۴۹)

R. H. Lowie^۷J. Gilin^۸K. Davis^۹

با توجه به تعریف کلاسیک، خانواده از اجتماع مرد و زن با فرزندان براساس تأیید قانون، شرع و عرف تشکیل شده است درحالی‌که بر اساس تعریف جدید هر نوع اجتماعی که مورد توافق و تأیید افراد باشد خانواده نامیده می‌شود. به عبارت دیگر، زندگی مشترک مادر و فرزند، پدر و فرزند، دو فرد هم‌جنس یا غیر هم‌جنس بدون قرارداد رسمی و حقوقی هم می‌تواند خانواده تلقی شود. طبق این تعریف صور مختلفی از خانواده می‌تواند مطرح شود: خانواده با والدینی که هر دو در خارج از خانه کار می‌کنند، خانواده تک‌والدینی، زوج‌های دوباره ازدواج کرده، زوج‌های بدون ازدواج، زوج‌های بدون فرزند، پدر و مادر ناتنی، خانواده با حضانت فرزندی دیگر، زندگی جمعی بدون ازدواج و غیره (نیومن، ۱۹۹۹: ۶)

در اینجا لازم است تأکید شود با وجود تغییرات صورت گرفته در تعریف خانواده، ولی هم‌چنان خانواده عمومی‌ترین سازمان اجتماعی است که بر ازدواج بین حداقل دو جنس مخالف تأکید داشته و در آن مناسبات خونی واقعی یا مستند به چشم می‌خورد. به همراه این مناسبات گاهی پیوندهایی قراردادی مبتنی بر پذیرش فرزند هم مشاهده می‌شود. به‌طور معمول خانواده با کارکردهای گوناگون شخصی، جسمانی، اقتصادی و تربیتی معمولاً دارای نوعی اشتراک مکانی است و همین کارکردها وجه تمایز خانواده از خانوار به‌شمار می‌آید. به این ترتیب، خانواده واحد اجتماعی با ابعاد گوناگون زیستی، اقتصادی، حقوقی، روانی و جامعه‌شناختی است که هم‌چون آینه‌ای عناصر اصلی جامعه را در خود دارد و انعکاسی از نابسامانی‌های اجتماعی است. علاوه بر این، خانواده از جمله اثرگذارترین عامل‌های مؤثر بر جامعه است و هیچ جامعه‌ای بدون داشتن خانواده‌هایی سالم به سلامت نمی‌رسد. از دیدگاه دیگر، خانواده به‌عنوان معیاری برای شناخت و سنجش آسیب‌های اجتماعی استفاده می‌شود. به درستی آن‌گاه که طلاق رو به فزونی می‌رود، کشمکش‌های درونی خانواده اوج می‌یابد و فرزندان در سنین نوجوانی به دور از نظر والدین در ورطه‌ی آلامی چون اعتیاد، بزهکاری و ... گرفتار می‌آیند. از این رو صاحب‌نظران و مسئولان جامعه در جستجوی علل اجتماعی این‌گونه مسائل به اعماق جامعه رسوخ می‌کنند.

۲-۲- انواع خانواده

خانواده در جوامع بشری مختلف با توجه به مقتضیات و شرایط متعدد به صورت‌های گوناگونی تقسیم می‌شود از جمله خانواده شهری، روستایی، ایلی، جدید، قدیم، بزرگ و کوچک، اسلامی، غربی و امثال آن. با وجود این در حوزه‌ی علوم اجتماعی در بیان انواع خانواده به ساختار درونی آن توجه می‌شود. در اولین نگاه دو نوع خانواده در طول تاریخ وجود داشته است: خانواده‌ی گسترده و هسته‌ای.

۲-۲-۱- خانواده‌ی هسته‌ای

خانواده‌ی هسته‌ای از حضور والدین با فرزند یا فرزندان در یک مکان تشکیل شده است. در بعضی موارد امکان دارد یک یا دو فرد دیگر نیز در این خانواده حضور داشته باشند. بسیاری از جامعه‌شناسان خانواده‌ی

هسته‌ای را معادل با خانواده‌ی زن و شوهری می‌دانند در حالی‌که به نظر برخی دیگر خانواده‌ی زن و شوهری فاقد فرزند است. مشخصه‌های یک خانواده‌ی هسته‌ای به شرح زیر است.

- خانواده معمولاً جدا از والدین یا بستگان زوجین روزگار می‌گذرانند.
- تعداد فرزندان در این‌گونه از خانواده‌ها محدود بوده، چنان‌چه در مواردی جایگزینی نسل به دلیل کمی زاد و ولد با مشکل روبرو می‌شود.
- هرم قدرت در این خانواده‌ها افقی است به این صورت که تصمیم‌های اساسی از طریق گفت و گو و تبادل نظر اتخاذ می‌شوند. برخی چون پارسونز^۱ بر این باورند که چنین خانواده‌ای بسیار عقلانی است زیرا در آن همواره عقل و منطق حکمفرماست و هر یک از ساکنان خانه که منطق قوی‌تری داشته باشد حق تصمیم‌گیری می‌یابد.
- خانواده‌ی هسته‌ای در محلی جدا از والدین یا اقوام زوجین تشکیل می‌شود و همین امر در افقی شدن هرم قدرت مؤثر است. گرچه این‌گونه از خانواده با جامعه‌ی صنعتی امروز سازگاری دارد و امکان تحرک جغرافیایی بالایی را فراهم می‌آورد اما به علت جدایی پیران و تنها گذاردن آنان پایان غم‌انگیزی برای حیات انسانی در این نوع از نظام خانوادگی، رقم زده می‌شود.

به عبارت دیگر این‌گونه از خانواده از زن و شوهر و فرزندان تحت سرپرستی آن‌ها که به‌طور معمول با هم جدا از دیگر بستگان زندگی می‌کنند و تحت ریاست شوهر و پدر خانواده هستند؛ تشکیل می‌شود. معیار تشکیل این خانواده همان «ریاست» یک شخص بر اعضای آن است. ریاست شوهر و پدر خانواده یک نوع وحدت و هماهنگی در امور خانواده و بین اعضای آن ایجاد می‌کند. جامعه‌شناسان در تعریف خانواده‌ی هسته‌ای، معمولاً قید «زن و شوهر» را درج می‌کنند که به معنای وجود یک مرد و یک زن و تحقق ازدواج میان آن دو است؛ اما به سبب تغییرات چشمگیری که در دهه‌های اخیر در ساختار خانواده‌ی غربی رخ داده است، این قید در برخی تعریف‌های تازه‌تر حذف شده است. به هر حال الگوی خانواده‌ی هسته‌ای که اکنون الگوی مسلط خانواده را در بیش‌تر جوامع تشکیل می‌دهد، در گذشته نیز یافت می‌شد، ولی جنبه‌ی غالبی نداشت و علاوه بر آن فاقد برخی ویژگی‌های خانواده‌ی هسته‌ای معاصر، مانند کمی تعداد فرزندان و نومکانی (سکونت در مکانی جدا از محل زندگی خانواده‌ی زن و خانواده‌ی شوهر) بود (بستان، ۱۳۸۷: ۵۰).

گفتنی است که در برخی رویکردهای جدید جامعه‌شناختی از جمله رویکردهای فمینیستی و پست مدرنیستی، گرایش به کم اهمیت نمودن الگوی خانواده‌ی هسته‌ای به چشم می‌خورد و در این راستا گاه به آمار بسیار پایین این نوع خانواده در جامعه‌ی غربی (مثلاً ۱۲ درصد در سال ۱۹۷۸ و ۷ درصد در سال ۱۹۸۹ در آمریکا) استناد می‌شود (برناردز، ۱۳۸۴: ۳۱).

بررسی همین مستندات نشان می‌دهد که اصطلاح خانواده‌ی هسته‌ای در این جهت‌گیری‌ها در معنای بسیار محدودی به‌کار رفته است که برحسب آن، قیودی مانند شاغل بودن مرد، خانه‌دار بودن زن و تکفل یک یا چند فرزند در تعریف خانواده‌ی هسته‌ای اخذ شده‌اند. بنا بر این بین این آمارها و آمارهایی که مثلاً در

آمریکا در سال ۱۹۹۸ خانواده‌های زن و شوهری را ۵۳ درصد و خانواده‌های زن و شوهری دارای فرزند زیر هجده سال را ۲۵ درصد اعلام کرده‌اند (اداره‌ی سرشماری آمریکا)؛ منافاتی وجود ندارد و آمارهای تازه بیان‌گر آن هستند که الگوی خانوادگی هسته‌ای حتی در جوامعی مانند آمریکا همچنان از غلبه‌ی نسبی برخوردار است.

بیش‌تر افراد در دنیای امروزه، در طول زندگی متعلق به دونوع خانوادگی هسته‌ای هستند؛ خانواده هسته‌ای که در آن متولد شده‌اند و خانوادگی هسته‌ای که خود فرد از طریق ازدواج و بچه‌آوری ایجاد می‌کند. خانوادگی هسته‌ای در شرایط مختلف اشکال متفاوتی دارد، از جمله‌ی این اشکال عبارت است از: خانوادگی هسته‌ای مستقل زن و شوهری، خانوادگی هسته‌ای سنتی وابسته، خانوادگی هسته‌ای پیوسته‌دار، خانوادگی هسته‌ای مهاجر (بهنام، ۱۳۸۳: ۱۹۲).

۲-۲-۲- خانواده‌ی گسترده

از لحاظ قدمت، خانوادگی گسترده، قدیمی‌ترین نوع خانواده در جهان است که به صورت‌های متعدد بروز کرده است. خانوادگی گسترده، خانوادگی است که در آن بیش از دو نسل از خویشاوندان نزدیک در کنار یکدیگر و در یک خانواده زندگی می‌کنند؛ بدین ترتیب، یک خانوادگی گسترده می‌تواند شامل فرزندان مجرد یا متأهل، پدر و مادرها و پدربزرگ و مادربزرگ آنان باشد (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۲۵۷). چنین خانوادگی با ورود عروس به خانه‌ی مرد به صورت عمودی و با اضافه‌شدن بستگان به آن به‌طور افقی گسترش می‌یابد.

دو نوع متداول خانوادگی گسترده عبارت‌اند از: خانواده با حضور سه نسل و خانواده با حضور برادران و همسران و فرزندان‌شان در یک مکان (آزادارمکی، ۱۳۸۹: ۱۴). متداول‌ترین نوع خانوادگی گسترده حضور والدین (پدربزرگ‌ها و مادربزرگ‌ها)، پدران و مادران همراه با فرزندان‌شان در یک مکان است. این نوع خانواده از طریق شبکه‌ی خویشاوندی، فرهنگ مشترک، نظام اقتصادی مشترک، محل مسکونی واحد و علائق و حمایت‌های عاطفی سامان می‌یابد.

شایان ذکر است که برخی از جامعه‌شناسان با حذف قید «جدایی از بستگان» از تعریف خانوادگی هسته‌ای، تقابل مفهومی آن را با خانوادگی گسترده کمرنگ کرده‌اند. برای نمونه موردآک در تحقیقات بین فرهنگی خود نشان داد که الگوی خانوادگی هسته‌ای به معنای دقیق کلمه، هنجار پذیرفته شده در یک چهارم جوامع مورد مطالعه بوده است؛ در ۲۵ درصد دیگر از جوامع، الگوی چند همسری غلبه داشته است که به معنای دو یا چند خانوادگی هسته‌ای است که با محوریت ازدواج‌های متعدد یک شوهر یکی شده‌اند؛ در ۵۰ درصد باقی‌مانده، الگوی خانوادگی گسترده پذیرفته شده بود و این طبق تفسیر وی در جایی بود که خانوادگی هسته‌ای یک فرد بالغ متأهل با خانوادگی هسته‌ای پدر و مادرش اقامت داشت. بر این اساس، موردآک نتیجه گرفت که خانوادگی هسته‌ای، یک گروه اجتماعی جهان مشمول است که یا در شکل مجزا و یا به عنوان مبنای اشکال پیچیده‌تر محقق می‌شود (اینگلدزبی، ۲۰۰۶: ۶۷-۶۸).